

AZ IHLETETT KÖLTŐ.*)

Annyi kétségtelen, hogy az ihlet kultusza irodalmunkban a *deákosokkal* indul meg, aminthogy ők a mi igazi preromantikusaink. Már Baróti Szabó Dávid így énekel:

Vallyon álom-kép vagy ugyan valóság,
Amiket látok s igazán nem értek?
Bágyadott lantom! tüzesedj, jövendőlj,
Bennem Apollo.

(A Lanthoz.)

Baróti Szabó től Berzsenyihez az átmenetet Virág Benedek képviseli. Nála már felleljük, mindjárt első könyvének első lapján, ugyanannak a horatiusi Bacchus-motivumnak a Muzsákra, tehát a vallási eksztázisnak a költőire való átírását, melyet Herderből idéztünk az előbb:

Hová ragadtok? mely ligetek sétét
Ernyőkbe visztek? mennyei lángotok
Új és szokatlan tűzbe hozta
Szívemet, oh Helikon leányi.

(A Muzsákhoz.)

Ami pedig magát Berzsenyi Dánielt illeti, számos vers-idézzettel lehetne bizonyítani, hogy művészet-elméletében mennyire az ihlet volt az éltető középpont. De kiragadott verssorok helyett inkább álljon itt Berzsenyinek egy teljes verse, mint tanúság:

A Poeta.

Mint majd ha lelkiünk Léthe vizébe néz,
Minden földi teher róla lehullva lát,
S ujja születve nyílt karokkal
Elüzion rokon árnyhoz leng:

Igy, aki Kastal vedreiből merít,
Új tündéri világ bája ragadja el;
Magát felejtván, élve meghal,
S egy melegebb nap alatt lel éltet.

Ott gerjed abban a csuda lánggerő,
Onnét hinti alá égi virágait;
Ne nyúlj azokhoz durva kézzel:
Mégfagy az égi, hideg kezekben!

Ennél költőibben nem is tehetett volna vallomást költői meggyőződéséről. De azt lehetne felhozni: a vers mégis csak vers; a vers mindig csak átvitt értelmű, a költő sosem gondolja verse tartalmát száz procentig komolyan. Halljuk tehát a prózaíró Berzse-

*) V. ö. Széphalom 1929: jún.

nyit, amint minden díszesség és pátosz nélkül védekezik Kölcsey vádjai ellen és ugyanazt mondja, mint az előbbi versben: „Az oly expressio, mint: dithyrambok lángköre, s gőztorlatok alpesi, nékem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem; de valjon hideg szemmel kell-e azokat nézni? s valjon nem válik-e az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, mellyben azok mondva vagynak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei“. (*Észrevételek Kölcsey Recensiojára*, R. K. K. 198. l.) A költőnek eszerint exaltált képzelettel, ihletett állapotban kell írnia, amit a hideg szemmel néző kritikus nem is tud megérteni; ime, a romantikus művészet-elmélet.¹⁾

Berzsenyi, mint igazi preromantikus, nemcsak ihletett költő volt, hanem elméletben is az ihletet tartotta a költői tevékenység legfontosabb mozzanatának. Tulajdonképen ez volt bizonyítandó a számunkra. Nézetünk szerint ugyanis a költői ihlet nélkülözhetetlen előfeltétele, hogy a költő akarja, hogy ihlete legyen. Az ihlet irracionális aktusát meg kell hogy előzze a lélekben egy teljesen tudatos, akart és racionális aktus: a költő elméleti odafordulása az ihlet felé. Enélkül nincsen ihlet. Az csak a legendás Caedmonnal, a legrégebb angol költővel, fordult elő, hogy nyugodtan feküdt az istállóban, mikor bejött egy angyal és felszólította, hogy verset írjon. A modern költőnek ki kell nyitnia minden ablakát, hogy az ihlethozó angyal berepülhessen hozzá — nem történhetik meg, hogy valakinek ihlete legyen, aki nem hisz az ihletben.

Ez az akaratú aktus, az ihletben való hit és az ihlet passzív várása az első lépés az ihlet pszichogenezisében. De ez a passzív állapot még nem elegendő az ihlet létrejöttéhez. Hátravan az aktív előkészület. Az eksztázis legtöbb fajtája, tudjuk, mesterségesen előidézhető vagy legalább is előkészíthető; eksztázikus lehetőségeket rejt a bor, a narkotikumok, a szerelmeskedés, a tömegmozgalmakban való részvétel. Vajjon a költő eksztázisát a lélekbe hívni nincs semmiféle csodaszer?

De van, többféle is; mi azt keressük, melyik volt Berzsenyié. Megtalálására megint Horatiusból kell kiindulnunk. Tudjuk, hogy Berzsenyinek nem állt más költői szabálytan a rendelkezésére, mint a Horatius *Ars Poetica*-ja. Horatius pedig azt tanítja:

¹⁾ V. ö. „Aki az ódák lelkét meg tudja tekinteni, láthatja, hogy azoknak nagy részében még szembetűnőbb a csupa gyermeki értelem és gyermeki gondolkozás, mint azon egyszerű dalokban.“ (*Észrevételek*, 203. l.) Ez a kijelentés is vallomástétel Berzsenyi romantikus, ihlet-hívő művészetelmélete mellett. Ugyanis kifűnik belőle, hogy ő is úgy gondolta, mint korának minden esztétikusa, hogy a költőnek a gyermekhez hasonlatossá kell válni: őszinteség, spontánság dolgában; hogy a költőnek is, mint a gyermeknek, igen kevés értelemmel kell rendelkeznie, hogy fantáziája annál erősebb legyen. (Az egész preromantika különben nem más, mint visszatérni-akará a gyermekkor fantázia-világához.) A költő és a gyermek hasonlatosságát megelőzőr és legszebben Giambattista Vico fejtegette ki *Scienza Nuova*-jában (1725.) A költő gyermekvolta természetesen azt is jelenti, hogy ihletett, mert önmagán kívüli, újra-gyermekké vált lélekkállapotban kell alkotnia.

dixeris egregie, notum si callida verbum
reddiderit iunctura novum, si forte necesse est,
indiciis monstrare recentibus abdita rerum et
fingere cinctutis non exaudita Cethegis
continget dabiturque licentia sumpta pudenter.

(*Ad Pisones*, 47—51.)

Berzsenyi Horatiustól azt tanulta, hogy az ünnepélyes versnemeket magasztos, nem mindennapi stílusban kell írni, mely különbözik a beszélt nyelvtől; a versíró önkifejezése nem azonos azzal a móddal, ahogy a szavak és a mondatok köznapi életében eszébe jutnak; amikor verset ír, erőszakosan meg kell változtatnia kifejezésmódját, hogy elkülönítse a hétköznapi nyelvhasználattól, annál teljesebbé, intenzívebbé tegye, expresszivitását hatványozza. Maga Berzsenyi ezt így fejezi ki: „... a helleneknek volt különös poétai nyelvük, mi ellenben csak úgy választhatjuk el a poétai nyelvet a prózaitól, ha azt kihímezzük, azaz: költői képletekkel érzékiebbé, új szavak és szólások által pedig újabbá és szebbé formáljuk”. (*Észrevételek*, 200. l.) Ezzel a követelménnyel Horatiusból megint csak önmagát olvasta ki: mert így diktálta Berzsenyi saját igazi költői természetét és költői lelkiismeretét, mely romantikusan iszonyodott a konvencionális, semmit-mondó, nem „érzéki” kifejezésektől és kereste az újat, az intenzívet. A maga stílusát büszkén „cifra ideálisnak” nevezi, elválasztva Horatius nyájjas, Kis János „innepes”, Matthison „andalgó” stílusától (*Észrevételek*, 210. l.). Tudatában volt annak, hogy stílusa a lehetőségig díszes és idealizált, messze a mindennapiság fölött, az ihletettség hegycsúcsain diadalmaszkodó.

Úgy képzeljük, hogy ez az állásfoglalás a nyelvvel szemben, az a gesztus, ahogy Berzsenyi kezébe fogta művesi szerszámát, a nyelvet, idézi föl benne az ihlet elkövetkezését. Még pedig először is negatív úton, aminthogy minden misztikus élmény negációval kezdődik: először is — (hangsúlyozzuk: teljes tudatossággal) — kiűzi tudatából a köznapi szók „alacsony tömegét”, hogy az ürességbe a horror vacui elvénél fogva beleáradjanak a különös szók, az új, „érzéki” szók, a „poétai expressiók”, az álszók helyébe az igaziak, melyek kimondják a lelki tartalmat. („A poétai expressiók mik egyebek, mint megtestesült poétai érzelmek és gondolatok” — mondja Berzsenyi, *Észr.* 212. l.) Úgy tett, mint a misztikus, aki eltávolított magától minden világi gondolatot, hogy az ürbe lecsapjon a természetfölötti illumináció villáma; csakhogy ami azelőtt vallási tartalom volt, nála költői és a gondolatok helyét a szók foglalták el.

Ezután a pozitív lépés következett: az *asszociációk felszabaddítása*. Ez is még teljesen tudatos és akart aktus. Tudjuk, hogy belsőnkben két gondolkodás megy végbe, egyidejűleg és párhuzamosan. Az egyik a logikus gondolkodás, mely a gondolatokat logikus rendben, gyakorlati célzattal csoportosítja: hogy egy ítéletet vagy elhatározást produkáljon. Ez alatt a gondolkodás alatt folyik állan-

dóan egy másik gondolkodás, ami öncélú: a gondolatok csoportosítása itt nem valami cél irányában történik, hanem a szavak és fogalmak hangalakjuk hasonlósága, beidegződésük egyidejűsége, hangulati értékük hasonlósága stb. szerint csoportosulnak. Ezt a gondolkodást asszociatív vagy autisztikus vagy *dereáló*³⁾ gondolkodásnak nevezi a pszichológia. Az asszociatív gondolkodás szolgáltatja az anyagot a logikus gondolkodáshoz; maga azonban sötétben marad, nem kerül fel a megvilágított tudatmezőre. Normális körülmények között az ember észre sem veszi a létezését. Észreveszi, ha nagyon fáradt, ha beteg, ha álmodik; ha „magán kívül van“, és ha gyermek.

Az ihletett költő figyelmét elfordítja a logikus gondolkodástól és odafordítja az asszociatív gondolkodás felé. Ez a pozitív aktus még mindig teljesen tudatos és akart; olyanfajta érzés, mintha valaki fényes nappal behúzná szobája függönyét és furcsafényű lámpáját gyújtaná meg. Ez a képesség nem mindenkinek adatott meg; a legtöbb ember képtelen asszociatív gondolkodására koncentrálni a figyelmét. Az igazi költőnek ez a képesség mintegy biológiai, alkati adottsága és többé-kevésbé akarata szerint rendelkezhet vele. Bizonyos belső kettősséget követel meg ez a képesség: hogy jegyezni tudja az asszociatív gondolkodást, anélkül, hogy zavarná azt, tehát mintegy kívülről hallgatva, mint valami szónokot. Vannak emberek, akikben ez a képesség annyira fejlett, hogy félálomban el tudják mondani a szemük előtt elvonuló képeket, anélkül, hogy felébrednének.

Berzsenyinek az asszociációk fölszabadtásában beláthatatlan nagy segítségére volt az antikos versforma, melyet zseniális belátással választott magának. Áldásos volt ez már a negatív aktus, a hétköznapi szók kikapcsolása szempontjából is. Minden olyan versforma, amelyen már sok verset írtak, magával hozza a régebbi versek uszályát, minden versformához hozzátapadnak bizonyos képek, szavak, fordulatok, amelyek feltétlenül felmerülnek velük együtt a tudatban, különösen ha már egy nagy mester kezelte őket. Így nem lehet magyarul hexametert írni, anélkül, hogy az ember Vörösmarty hangját ne ismételné és nem lehet Zrinyi-sort írni Arany-reminiscenciák nélkül. Az antikos versforma azonban Berzsenyi korában még teljesen szűz talaj volt; elődei még éppen csak hogy felfedezték, épen csak hogy tisztába jöttek technicitásának legalapvetőbb feltételeivel. Tőlük nem kapott kész formulákat és nem kapott Horatiustól sem; mert hisz Horatius latinul írt, a horatiusi formulákat magyarra átültetni egészen új költői expressziók kellettek, teremtő nyelvfantázia és Berzsenyi éppen a Horatius-sémák megmagyarártásában mutatta meg zseniáltságát. (Talán általában azt lehetne mondani: az epigon költő honfitársaitól tanul, az igazi alkotó a külföldiektől, vagy egészen elavult őseitől, úgy hogy tanulása is már nyelvi alkotás.)

Ez a negatív haszna minden új versformának megvan; az antikos formának volt ezenkívül egy pozitív sajátossága is, ami épen

³⁾ *De-reor*-ból, Bleuler.

a pozitív ihlet-előkészítésben, az asszociációk felszabadításában játszott szerepet. Az antikós vers kényszeríti a költőt, hogy amikor szavainak nyáját betereli az antik lábak karámjába, a nyelvet szokatlanul, a köznapi-logikus használattól eltérően megtömörítse. Fölismerte ezt már A r a n y János is, B a r ó t i S z a b ó Dáviddal kapcsolatban: „... Mi legkevésbé sem habozunk az ő működését általában reformnak jellemezni. Nem az idegen versalakok behozását értjük, ami csak közvetve használt; hanem az alakokkal mintegy természetesen megtömörült költői nyelvet“ (V., 253.). Ez a *megtömörítés* arra kényszeríti a költőt, hogy pl. a logikus beszéd egy mellékmondatát egy intenzív jelzőbe vonja össze; ezt a jelzőt nem fogja logikus-céltudatos gondolkozással megtalálni, hanem csak az asszociatív gondolkozás útján; ép ezért ez a jelző egészen újszerű, képszerű, „érzéki“ lesz. Kényszeríti a költőt, hogy hosszabb gondolatmenetét egy találó rövid hasonlattal pótolja; és ez a hasonlat, mely az asszociatív gondolkozás világából szakadt ki, magával hozza ennek a világnak titokzatos fényét, a hétköznapinál intenzívebb hangulatát.

A tömörítésen kívül az antik ritmus asszociáció-kiváltó ereje abban áll, hogy élesen ellenkezik a logikus gondolkozással általában és a magyar nyelv logikájával különösen. Más ritmust a magyar szók természetesen hordanak, az antikós ritmust mindig csodálkozással; mindig meglepetés, ha észrevesszük, hogy „Mancika“ daktilus, „Aladár“ anapestus és „Gárdonyi Géza“ adonisz sor. Még megdöbbentőbb a szók szétválasztása: *romlás-nakin-dulthaj-danerős-magyar*. Az antikós mértékű sor a költő számára nem „jön magától“, abban az értelemben, hogy a mindennapi és az általános költői nyelvhasználat nem ad kész sémákat, melyek az antikós sorokba beférnének. Ezért az antikós költő, amint H o r v á t h János mondja: „szókészletében a hű kifejezésen kívül egyéb, alaki célok szerint válogat s általában oly nagy mértékben szokatlan formálja a nyelvet, hogy az önmagában is mint külön ható tényező érvényesül, mintegy különválnak jelentésétől s mint hangzás, mint fogalmak egymásutánja és egyidejű kísérete folytonos meglepetéssel szolgál“. (H o r v á t h János: *Egy fejezet a magyar irodalmi izlés történetéből*: Berzsenyi Dániel. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, LVI : 138.)

Az ihlet előkészítésében éppen ennek a szokatlanságnak, a nyelv jelentéstől-függetlenül autonómiájának beláthatatlan szerepe van: a költőn nem segít a logikus gondolkozás, kénytelen az asszociatív gondolkozás fegyvertárát felnyitni, ahonnan olykor csodálatos jelzők és képek, új jelentések, egészen új nyelv, a költői alkotásnak új egésze kerül elő, és ez az ihletett költészet. Az ihletett költőt a nem-ihletettől az különbözteti meg, hogy nála a szavak sokkal többet jelentenek, mint egy fogalmat: a fogalommal együtt sokkal többet hoznak valami erőt, valami mágikus hatalmat, ami az olvasó lelkét egy emelkedettebb életkörbe helyezi át.³⁾ De ez az erő a stereotyp, logikus

³⁾ Így tanítja Bremond abbé, az ihlet-theoria és a romantikus esztétika utolsó, heroikus védelmezője francia földön. Az ő megfogalmazásában: Les mots de la poésie ont une double fonction, une double vertu. Le poète, qui est bien obligé de les employer, les prend tels qu'ils sont, il attend d'eux le service

kifejezéseknek alig adatik meg, ez az erő csak azoké a szavaké, melyeket ellenőrizhetetlen módon dobott fel magából az asszociatív gondolkodás, mint ahogy vulkanikus kitörésekkor rég kihalt ősszállatok felszínre kerülnek, a föld ösibb évezredeiről mondván nem-hallott mesét.

Ilymódon készült elő Berzsenyi az ihletre: kizárta gondolkodásából a sématis, mindennapi kifejezéseket és kifeszítette az antik ütemek hálóját, hogy új expressziókat halásszon ki az önmaga tengereiből. Eddig az út tudatos és akart volt, így követelte ezt a költőről való korfelfogás. És azután jött az ihlet vágy nem jött. Ha megjött, csodálatos „non exaudita Cethegis“ kifejezéseket vetett napfényre, melyek Berzsenyi költészetének mindmáig páratlan exotikus szépséget adnak: ilyenkor születtek az ilyen jelzők, mint „vilámkacér szemednek“, „hangyabolyi mívedet, ó világ“, „az idős Há-lál“, az ilyen képek, mint „béborult az élet vidám álorcája“, vagy:

A szent poézis néma hattyú
S hallgat örökre hideg vizekben

(A poézis hajdan és most).

mely utóbbi oly csodálatos módon hasonlít Hölderlinnek egy már elborult korában írt versére, holott minden hatás lehetetlen:

Ihr holden Schwäne
Und trunken von Küssen
Tumkt ihr das Haupt
Ins heilig nüchterne Wasser.

(Hülte des Lebens.)

Az ihlet néha megjött ugyan, de nem futotta az egész versre, csak a kezdő strófákat diktálta; pl. utolsó versének — *Gróf Majláth János*hoz — első három strófája a magyar költészetnek talán a legihletettebb alkotása, mintha a vers megírása előtt évekig hallgató Berzsenyinek minden felgyülemlett lírasága ebbe a három strófába szakadt volna bele. A harmadik strófa után az igazi ihlet megszűnik és a költői rutin viszi tovább.

Azután van sok verse Berzsenyinek, amit olyankor szerzett, amikor a várt ihlet egyáltalán nem következett be. De éppen ezek a versek érzékeltetik a legjobban, hogy ihletére mennyire tudatos, racionális úton készült elő: t. i. ezekben a versekben is nyomot hagyott az ihletelőképzítő lelki technika, csak éppen az Isten csodája, az ihlet hiányzik. De a hétköznapi szavak kiüzése, a költői figyelemnek merész, „érzéki“ képekre való koncentrációja ezekben is megvan. És ezzel a beléjeidegződött lelki technikával, az antik mérték lelki

qu'un mot peut rendre: évoquer telle ou telle idée. Mais, tout en les employant de la sorte, précisément parce qu'il est poète . . . le poète imprime à ces mêmes mots une vertu nouvelle, qui ne leur appartient pas en propre, que nulle convention ne pourrait leur assigner. Vertu que nous appelons magique, soit pour la distinguer de la vertu naturelle des mots, soit pour symboliser l'étrange pouvoir que le poète leur confère, ce pouvoir de rayonnement, de contagion, qui fait que rien qu'à entendre ces mots, nous nous trouvons soudain, non pas seulement enrichis des idées que ces mots transmettent, mais remués dans nos profondeurs. (B r e m o n d: *Prière et poésie*, Paris, 1926: 76.)

velejáróival érte el Berzsenyi, hogy nem-ihletett versei sem válhattak sohasem sématicusakká, mert amikor nem volt ihlete, az antikós mértékben akkor sem alkalmazhatta a mások sémáit; ilyenkor Berzsenyi önmagát utánozta, azokat a formulákat használta fel, melyeket önmaga teremtett volt ihletett pillanataiban. (Ugyanígy tett A d y Endre is rossz napjaiban.) Berzsenyinek nincs egy verse sem, ami nem volna teljesen Berzsenyi-szerű; és nincs egy sem, amire Giambattista Vico azt mondta volna, hogy „episztoláris“ stílusban van: valamennyi, igazán ihletettek és csak ihlettechnikával írottak, egyaránt a vicoi „héroikus“ nyelven vannak írva, ahogy a régi világ nagy költői írtak, a fantázia, az asszociatív gondolkodás segítségével, ami nem elvont fogalmakban, hanem konkrét jelképekben gondolkodik; valóban „gyermeki értelemmel“ írdtak, amint Berzsenyi ezt megkívánta magától.

Az antikós mérték lelki technikája hozta meg Berzsenyi ihletét és ez pótolta is, amikor nem jött meg. De még ennél is többet tett: bekérlelt Berzsenyi ihletét üdvös és szent határok közé, melyek nélkül nagy költő el nem lehet. Az ihlet két tudatos aktus között vibrál irracionálisával: tudatos az eljárás, mely az ihletet előidézi és elkezdődik és tudatos az eljárás, mely befejezi és lezárja.

Az ihletett írás végső határértéke, a romantikus esztétika beteljesedése az volna, ha valaki logikus gondolkodását teljesen ki tudná kapcsolni és verse nem volna más, mint az asszociatív gondolatáram egy részének maradékmélküli reprodukálása. Ilyesvalamit valósít meg a német expressionizmus egyik-másik költője; ez az, amit a pszichológia automatikus írásnak nevez, aminek legtükéletesebb példája a spirítiszta médiumok írása. Az újabb tapasztalat — az expresszionistákon és a médiumokon okulva — azt bizonyítja, hogy az automatikus írás nem vezet semmi jóra, nem hoz létre igazi esztétikai értékeket. Az automatikus írás ugyanis rendkívül bőbeszédű; azt az egy-két igazán szép expressziót, melyet a tudatalatti bányákból napvilágra hoz, a teljesen értéktelen szöveglések olyan tömegével veszi körül, hogy az igazi kifejezések belefutnak az áradatba; a művészi alkotás legszellemibb szépségéről, a kompozícióról, automatikus írásnál szó sem lehet. A legfurcsább azonban az, hogy a teljesen automatikus írás nem is szokott eredeti lenni: hanem egyszer halott és elfelejtettnek hitt dolgok reprodukciója, jóhiszemű plagizálás. A tudatalatti tartalmaknak közvetlenül, intellektuális cenzura nélkül, verbális formába öntése, pl. álomnak, félálomnak az elbeszélése pedig szintén olyan mozzanatokat hoz felszínre, amelyek minden emberben közősek, mert az ösztönélet a legkevésbé individuális az emberben.⁴⁾ Tehát a következetesen megvalósított ihlet megszünteti az ihlet legfőbb értékét, az eredetiséget.

Berzsenyit azonban az antikós mérték lelki technikája megakadályozta abban, hogy cenzura nélkül átengedje magát az automa-

⁴⁾ V. ö. Szerb Antal: *William Blake*, Széphalom, 1928.

tikus írásnak. A mérték tömörítésre ökonómiára kényszerítette, sohasem lehetett bőbeszédű; tudata sosem alhatott el egészen, mindig résen kellett állnia, hogy válogatni tudjon az özönnel jövő képek és szavak között. De maga az antikós ritmusszabály sem engedte meg, hogy behunyt szemmel hullámoztassa magát az asszociációk taván; mindig vigyázva kellett ülnie a kormánynál, hogy a szók beférjenek a verslábak eleve fennálló korlátaiba. Költői tevékenységében mindig szüksége volt a józan tudatra: szótagokat számlálni, sorokat számlálni, hosszúságokat mérlegelni.

Ez a kettős józanság, a tömörítés és a számlálás antikós kényszere mentette meg Berzsenyt attól, hogy bizarrságokba vesszen el, amire pedig megvolt a hajlama, mint híres képzavarai bizonyítják. Ilymódon az antikós mérték csakugyan *mérték* volt a számára a szó másik értelmében, ahogy a középfelnémet *máze* magyarul mértéket jelent: a Mértéktartás, az Arany Középut, a Berzsenyi által istenített Harmónia nagyszerű megtestesítője volt, a Törvény, ami a gyáváknak teher és örök erőforrás a heroikus lelkeknek.

Az ihletnek ezzel az antikósan bölcs korlátozásával Berzsenyi nem állott egyedül a korában; ugyanez áll Klopstockra és követőire is. És amint Berzsenyi ihletének ez a szubjektív, önként vállalt határa a korszellemből ered, hasonlóképen a kor determinálta azt az objektív határt is, Berzsenyi tehetségének a határát, melyről neki magának alig volt tudomása és amely ellen elkeseredetten tiltakozott, ha mások a szemére vetették.

Kölcsey kritikájának a legerősebb támadópontja az volt, hogy kifogásolta Berzsenyi képeinek nem-vizionált, képszerűtlen voltát, ami legpregnansabban a képzavarokban mutatkozott. Ma még hozzátehetnők, hogy jó képei sem keltenek fel látható, körvonalazott, plasztikus víziót. Ez az implaszticitás szorosan összefügg azzal, hogy Berzsenyi ihlete tipikusan preromantikus jellegű volt. Mert a költő a hőlderlini „koristen” jogára alá tartozik és a koristen még legégyénibb élményébe, az ihletbe is beleszól.

Mi, a parnassienek és szimbolisták, vagy Ady Endre és Babits Mihály költészetének hatása alatt megszoktuk, hogy ihlet alatt valami vizionárius tevékenységet értsünk; úgy képzeljük, hogy az ihletett költő lelki szemei előtt képek jelennek meg és a költő ezeknek a tartalmát rögzíti szavakba. Ez a múlt század és a jelenkor számos nagy költőjére vonatkozóan igaz is, amint a költők műhelytitkokba láttató feljegyzései bizonyítják (így pl. Th. Gautier, Baudelaire, Otto Ludwig, Stefan George prózai feljegyzései). Olyannyira, hogy az „ihlet” és a „vízió” szó a mai esztétikai zsargonban ugyanazt jelenti. Ilymódon tulajdonképen visszatértünk a XVIII. század esztétikai elvéhez, az *ut pictura poesis*-hez.

Berzsenyi képei nem olyan értelemben szépek, mint Ady vagy Babits nagy hasonlatai. Ném szimbolikus értékűek, nem is kép-voltuk festői értéke adja meg erejüket, hanem pusztára nyelvi alakjuk: a jelzők a főnevek mellett, az igék és főnevek merész kapcsolata, a szavak csodálatos összeválogatása, pl. ebben a versszakban:

Merj! a merészség a fene fátumok
Mozdíthatatlan zárait átüti

S a mennybe gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva tör s nyit.

(Az ulmai ütközet.)

Az egész kép szépsége a jelzők által konstituálódik: a fátum „fene“, a zár „mozdíthatatlan“, a fegyver „gyémánt“, az út „fényes“, melyet „tusakodva“ nyit. Minden jelző *Michelangelo*-szerűen az erő és a hatalom vízióját kelti fel, anélkül, hogy ennek az erőnek a vizionálására törekedne.

„Éz a két dolog: az erők örökös küzdése és semmibe zuhanása, adja meg Berzsenyi téhetségének, költészetének két fő vonását“ — mondja *Szabó Dezső* (*Berzsenyi Dániel*, Nyugat 1911). De nemcsak Berzsenyit; a preromantika általában erők örök küzdését akarta érzékeltetni, a szavak és ritmusok ereje által. A *Kraftgeniek* százada ez, minden genie ismertetőjegye az erő és a költők erejükkel bizonyítják zsenialitásukat.

Azt szokták mondani, hogy a klasszikus *ut pictura poesis* elvét *Lessing* döntötte meg *Laokoon*-jával. Holott *Lessing* nem döntötte meg a költő festő-voltának az elvét, csak másképp értelmezte; szerinte a költőnek nem térbeli, hanem időbeli festőnek kell lennie. Az *ut pictura poesis* elv ellen az igazi támadást *Herder* indította meg, a preromantika atyja, a *Laokoonra* írt kritikájával. Ebben kifejtette, hogy a költő célja nem a kép, hanem az Erő, az energia; a vers nem stabil, hanem dinamikus természetű, a mozgásban lévő, erők játékaként teljesedő világ tükröződése. A költő eszköze, a nyelv, ennek a dinamizmusnak természetes hordozója. A költő a világot nem képekben, hanem nyelvi formában éli át.

Csodálatos példa erre a *nyelvi átélésre* a Berzsenyivel olyanmilyira rokon *Hölderlin* nek két sora:

Und deines Lebens Wohl laut verhallt vor mir,
Nicht mehr belauscht . . .

(*Nachruf.*)

A költő előtt még kedvesének az élete is mint hangzás jelenik meg. „A romantikusok megismerő orgánumát — mondja *Strich* — nyelv-értelemnek (*Sprachsinn*) lehetne nevezni és a romantikusok élményét nyelvélménynek (*Spracherlebnis*). Mert ők az életet nem mint képet látták, hanem mint jelképet és hallották, mint szót“ (i. m. 928. l.).

A nagy preromantikus és koraromantikus költők egyikének a fantáziája sem volt képalkotó fantázia, hanem nyelvalkotó (ezért fűződik talán hozzájuk a magyar és a német nyelvújítás). Berzsenyi ihlete szintén nem volt plasztikus; alapélménye a szó volt, és a szó vonzotta a szokat, nem a kép a képeket, sőt a szó függetlenül képtartalmától is, amint képzavarai mutatják.

Megrajzoltuk Berzsenyi ihletének geográfiáját, láttuk:

1. Hogyan indult ki Berzsenyi ihlete a kor tudatos *ihletkultusz*ából, mely benne is tudatos művészetelméletként rakódott le.

2. Hogyan idézték fel ihletét, akarata parancsára, a kor által adott eszközök, az *antikos verselés* lelki technikája.

3. Hogyan szorítja Berzsenyi ihletét akart és nemakart határok közé a kor, a *nyelv-centralitás* kora.

Úgy érezzük, racionálizáltuk az ihletet, amennyire lehet. Bemutattuk költői munkában az *Ihletett Költőt* és kiemeltük ihletéből azt, ami szupraindividuális erők játéka az egyénben, ami történelem. Ezzel igazoltuk tételünket, hogy az ihletett költő is tudatos költői munkával dolgozza fel az ihlet anyagát, aminthogy a poétai gyakorlatban Berzsenyi is igazolta mesterének tanítását:

Natura fieret laudabile carmen an arte
 quaesitum est: ego nec studium sine divite vena
 nec rude, quid prosit, video ingenium: alterius sic
 altera poscit opem res et conjurat amice.

(Ad Pisones.)

* * *

De valamit nem tudtunk elmondani. Aki e tanulmányt elolvassa, úgy hiszi, hogy szerzője hideg és objektív szemmel nézte Berzsenyit, mint mikroszkopon át valami csodabogarat. Módszerénél fogva tartózkodnia kellett minden „értékeléstől“ és mesterségénél fogva minden lírai vallomástól. Pedig a filológus hasonlatos a félnék szerelmeshez, akinek semmi sem okoz akkora örömet, mintha a szeretett leányról beszélhet, látszólagos tárgyilagosság mögé rejtve szemérmes érzelmeit.

(Budapest.)

Szerb Antal.